

LAKI LÁSZLÓ

Egy lemaradó kistérség társadalma a rendszerváltás után tíz évvel

Mindent egybevetve úgy látjuk, hogy az általunk leírt társadalom alapvetően rossz közérzetű, s a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a jövőnélküliség és a szegénység léghőköri körül. E társadalom gazdasági súlya elenyésző, így érdekmegfogalmazó és érdekmegjelenítő képessége rendkívül alacsony szintű, kollektív fellépésre nem nyújt módot.

A kérdezettek jó része sodródik, élethelyzetének megváltoztatásához sem társadalmi kapaszkodókkal, sem lehetőségekkel, sem elképzelésekkel nem bír.

Köztudott, hogy Európának az a térsége, amelyben élünk évszázadok óta „másságot”, ismertebben „lemaradást” mutat a világgazdaság fejlődését meghatározó térségekhez, azok fejlődési irányaihoz és dinamikájához képest. E térségek között sajátos kölcsönkapcsolatok alakultak ki, melyek mind a tőkemozgásokban, mind a munkamegosztásban, a modernizációban, a technológiai transzferekben, ezek fogadásában, a versenyképességben, a gazdasági-hatalmi függésekben és az életminőségben egyaránt tetten érhetőek. Bár voltak a fejlődésnek olyan korszakai, amikor e térségek közti különbségek csökkenésének a trendje látszott megerősödni, összességében eddig a „másság” karakterisztikusabbá válásának és a „lemaradás” növekedésének az irányzatai domináltak.

Legutóbb egy évtizede állt be új helyzet a vázolt kölcsönkapcsolatokban, amikor ismét lehetőség nyílt arra, hogy a térség közvetlenebb módon kapcsolódjon a világgazdaság fejlődését meghatározó térségeihez, sőt hogy integrálódjon e térségek egyikébe, az Európai Unióba. A kihívás és a lehetőség tehát adott, a dolgok természetéből adódóan azonban a realizálás közel sem olyan egyszerű és ellentmondásmentes, mint ahogyan az első látásra tűnik. Gondoljunk csak arra, hogy maga a rendszerváltás, annak politikai, gazdasági, társadalmi, tulajdoni, intézményi stb. vetületei mennyi, mindmáig megoldatlan problémát hoztak felszínre. Vagy gondoljunk a rendszerváltást kísérő gazdasági válságra, melynek során a GDP közel egyötödével esett vissza, és másfél millió munkahely szűnt meg néhány év alatt. Emellett az

országban felerősödtek a területi és a településtípusok közti különbségek, a társadalomban pedig az elszegényedés és a lecsúszás tömeges méreteket öltött. Hasonlóképpen ellentmondásos folyamatokat indítottak el a globalizációt megjelenítő, külső tőkeberuházások is, hiszen ezek az ország területén meglehetősen egyenlőtlenül oszlanak meg, növelve a régiók közti gazdasági teljesítménybeli, jövedelem-, életminőség- és munkanélküliségbeli eltéréseket. Ugyanakkor a rendszerváltás során leépült és szétesett hazai gazdaság integrálódását eddig nem voltak képesek felgyorsítani. Ellentmondásos helyzet alakult ki a gazdasági növekedés és e növekmény eloszthatóságával kapcsolatban is: mivel a jelentős GDP-növekedés a vámszabadterületre települt nemzetközi nagyvállalatok tevékenységéhez kapcsolódik, így e megtermelt érték felett döntően ők rendelkeznek, következésképpen az országon belül ténylegesen elosztható jövedelem ettől messze elmarad.

Nem kívánunk hosszabban foglalkozni a világgazdasági korszakváltást és a rendszerváltást követő átalakulási folyamatok ellentmondásosságának problémáival, csupán jelezni kívántuk, hogy azok egy rendkívül differenciált, mi több, polarizált földrajzi és társadalmi térben mentek végbe, illetve ilyen eredményeztek, ezért meglehetősen nehéz olyan megalapozott és elfogadható kijelentéseket tenni, melyek az ország egészére, régióinak, városainak és falvainak, társadalmi rétegeinek és csoportjainak mindegyikére egyaránt érvényesek és igazak lennének.

Amikor tehát lehetőséget kaptunk a rendszerváltást kísérő gazdasági átalakulás és válság tömeges munkanélküliséget generáló körülményeinek és következményeinek vizsgálatára, a fentieket szem előtt tartva döntenünk kellett arról, hogy a számításba vehető sokféle gazdasági fejlődési típus, továbbá az ezek jellegzetességeit hordozó térségek vagy települések közül melyiket válasszuk.

A lehetőségek közül végül a szocialista ipartelepítés kései, hatvanas–hetvenes évekbeli típusára esett a választásunk. E fejlődési típus fontos jellegzetessége, hogy az ide tartozó térségek évszázadokon át csak nagyon „áttételesen” és „gyengén” kapcsolódtak még a nyugat-európaiaktól messze elmaradó magyar iparosodási, piacosodási és modernizációs folyamatokhoz is. Ez azt jelenti, hogy az itt lakó népesség többsége a huszadik század hatvanas–hetvenes éveiiig döntően a mezőgazdaságban dolgozott, megélhetését, életszempontját, törekvéseit, életmódját vagy munkakultúráját az itt folyó termelés határozta meg.

Ezt a fejlődési pályát azután a hatvanas–hetvenes évek fordulójának vidéki iparfejlesztése megtörte, amikor e körzetekbe budapesti és más nagyvárosi üzemek leányvállalatokat, másként fogalmazva ipari munkahelyeket telepítettek. A dinamikus iparosítás korszaka mintegy húsz-huszonöt éven át tartott és átstrukturálta a helyi társadalmat. Az ipari bérmunkássá váló rétegek munka- és életkörülményei, életmódja, tevékenységszerkezete, munkakultúrája, fogyasztási szokásai jelentősen megváltoztak, az ő körükben is általánossá vált a kétkeresős családmódel, gyerekeik iskoláztatásával és karrierjével kapcsolata-

tos törekvéseik pedig egyértelműen a mezőgazdaságon kívülre mutattak. Jóllehet megélhetésükben az addig alapvető mezőgazdasági termelés súlya és szerepe leértékelődött, teljesen mégsem szűnt meg, hiszen ez a kijelentés csak az „első” gazdaságban elfoglalt helyükre vonatkozik, és nem érinti a „második” gazdaságukat, amely döntően a mezőgazdasági kistermeléshez és háztájizáshoz kapcsolódott ezekben az évtizedekben.

Ez a fejlődési szakasz a rendszerváltást követő tőkekievonással, vagyis a helyi üzemek leépítésével vagy bezárásával ért véget, amikor is a tömeges elbocsátások nyomán az addig domináns ipari munka- és életlehetőségek megszűntek, és az érintetteknek új megélhetési források és formák után kellett nézniük. Ezen időszak fő jellemzője, hogy tömegessé és tartóssá vált a munkanélküliség. Ezzel a kilencvenes évek elejétől egy új fejlődési pálya kezdődött a települések és az itt lakók életében, s ez immár egy évtizede tart.

Kérdés tehát egyfelől, hogy miként alakult az adott körzetek és települések gazdasági és foglalkoztatási helyzete a jelzett tőkekievonás után, mekkora és milyen jellegű munkanélküliség alakult ki, sor került-e azóta jelentősebb beruházásokra, a helyi önkormányzatok mit tettek–tehetek a foglalkoztatási gondok enyhítéséért, az állam milyen intézményes megoldásokat kínált a munkanélkülieknek, és ezek milyen hatékonynak bizonyultak a problémák kezelésében; egyáltalán mi jellemzi e körzeteknek a szocialista iparosítás összeomlása utáni új fejlődési pályáját.

Másfelől kérdés az is, hogy mi történt az érintettekkel és családjukkal a gazdaság összeomlását követően, mely rétegeket érintett és miként az elbocsátás, hogyan éltek át léthelyzetük megváltoztatását, és mit tettek, milyen intézményesült vagy informális eljárásokat választottak helyzetük stabilizálására, milyen egyéni-családi erőforrásokkal rendelkeztek, és ezeket mozgósítva és kombinálva milyen túlélési és kitörési stratégiákat alakítottak ki. Ez utóbbival összefüggésben kérdés, hogy a rendszerváltás olyan intézménye, mint a kárpótlás – melynek során sokan saját jogon vagy örökléssel földterülethez jutottak – milyen szerepet kapott az egyéni-családi megélhetési formák kialakításában az új fejlődési pálya körülményei között. Vagyis, hogy az új „földosztás” valóban hozzájárult-e e térségek lakossága foglalkoztatási és megélhetési gondjainak a megoldásához, a mezőgazdaság dinamizálásához, versenyképessé tételéhez és a falvak felvirágoztatásához – ahogyan ezt a rendszerváltó politikai erők jó része ígérte – vagy inkább egy vegetáló, semmilyen irányba nem elmozdítható, az alacsony béreket és az állami segélyeket naturális önellátással kombináló szegénység kialakításának és tartósításának az eszközévé vált csupán.

A vázolt problémákat a kilencvenes évek végén fogalmaztuk meg kutatási elképzelésekként, majd a hasonló kérdéseket feszegető romániai kollégákkal együtt nemzetközi összehasonlító vizsgálati koncepcióként. Ehhez számottevő ösztönzést és segítséget kaptunk a kutatás

finanszírozását vállaló bécsi Institute for Human Sciences munkatársaitól.

Miután Magyarországon több térség is megfelelt a fentiekben megjelölt szocialista iparosítási típusnak, illetve az ahhoz kapcsolódó fejlődési pályának, választanunk kellett, és végül is egy alföldi mikro-körzet, KUNHEGYES ÉS TÉRSÉGE mellett döntöttünk. Nem utolsósorban azért, mert e körzetet némileg már korábbi kutatásaink során is ismertük, a települések önkormányzataival, más intézményeivel, sőt a lakosság egy részével voltak élő és működő kapcsolataink, és tudtuk, hogy számíthatunk a támogatásukra, mely nélkül a vizsgálatot aligha tudtuk volna sikeresen lebonyolítani.

A munkaerőpiacról kiszorultak magas szintje

Adataink szerint a vizsgált mikro-körzet rendszerváltás utáni, új fejlődési pályájának egyik legszembeötlőbb jellemzője a társadalmilag szervezett munkaerőpiacról kiszorultak rendkívül magas, és a másik póluson az e piacon foglalkoztatottak nagyon alacsony aránya. Vagyis egyfelől tény – lásd az 1. táblázatot –, hogy az állásban levők (az alkalmazottak, a vállalkozók, az önfoglalkoztatók és a náluk bejelentett segítő családtagok) együttes aránya a vizsgált 18–55 éves korosztályokban mindössze 56 százalék. Ők jelenítik meg a térségben a munkaerőpiacon hivatalosan és valamennyire tartósan jelenlévő foglalkoztatottakat. Arányuk mind nemzetközi, mind hazai mércével mérve rendkívül alacsony.

Másfelől az is tény, hogy meglehetősen magas arányban vannak jelen e helyi társadalomban a munkaerőpiacról részlegesen vagy teljesen kiszorultak-kiszorítottak. Őket a lehetőségek szerinti legnagyobb differenciáltsággal próbáltuk regisztrálni, és a skála az *alkalmi munkásoktól* kezdve, a *hivatalos munkanélkülieken* át (*munkanélküli járadékos, jövedelemptől*), egészen a *leszázálekoltakig* és az *eltartottakig* tart. Arányuk összességében több mint 40 százalékra rúg.

A munkaerőpiacot önként vagy kényszerből elhagyók közül itt négy, a mikro-körzet foglalkoztatási állapotára jellemző problémára és az őket megjelenítő csoportra hívnánk fel a figyelmet.

Legelőször is a *leszázálekoltakra*, hiszen annak, hogy a 18–55 év közötti, munkaképes korú népességnek több mint az egytizede leszázalékolt, igencsak nyomós okai lehetnek. Annál is inkább, mivel a környéken olyan, *veszélyesnek* minősülő üzemek nem voltak és ma sincsenek, amelyek a tömeges leszázalékolást indokolnák, méghozzá úgy, hogy abban a férfiak és a nők közel azonos arányban érintettek lehetnének. És bár az orvosok állítása szerint az évtizedes hajnali kelés, a napi bejárás és munka, majd a délutáni *második* gazdaság, a hétfégi túlmunkák, az *önkiszákmányoló* életvitel és a túlhajszoltság stb. sokuknál olyan mérvű fizikai, idegi, szellemi elhasználódást okozott,

hogy ötven éves kor körüli leszázalékolásuk igazán nem túlzás, ennek tömeges előfordulása mégis elgondolkoztató.

A körzet jelenlegi beruházási és foglalkoztatási viszonyai ismeretében itt nyilván arról van szó, hogy a munkaképes korú népesség egy számottevő részét így hagyták kivonulni a munkaerőpiacról. Ez a látszólag egészségügyi indíttatású eljárás és minősítés ténylegesen a munkaerőpiaci feszültségek levezetését és a hivatalos munkanélküliség arányát hivatott enyhíteni. Az, hogy az orvosok hozták meg a döntést, talán még előnyös is, hiszen így módjuk volt olyan szempontokat is érvényesíteni az érintett személlyel és családjával kapcsolatban (például a személyiségkárosodás megelőzése, a család megélhetésének biztosítása), amelyeket más hatóságok nem feltétlenül vettek volna figyelembe. Csakhogy az eljárással az eredeti probléma többnyire megoldatlan maradt. A leszázalékolás után járó, állami járadék ugyan biztosítja azt, hogy az egyén és a családja ne maradjon rendszeres havi pénzbeli ellátás nélkül, mivel azonban ennek az összege messze alatta van annak, amiből társadalmilag elfogadható szinten meg lehet élni, az érintettek jó része – most már nem hivatalosan – visszakényszerül a munkaerőpiacra, annak nem hivatalos szegmenseibe, hogy állami járadékát alkalmi és egyéb munkával egészítse ki. Tekintettel az érintettek fiatal (44–55 év közti) életkorára, a magas inflációra, mely e járadékok reálértékét gyorsan és jelentősen lemorzsolta és lemorzsolja, és persze e státus bizonytalanságára (amennyiben időszakonként felülvizsgálatra kötelezettek), könnyen megjósolható, hogy a vázolt probléma megoldatlansága – annak minden egzisztenciális, pszichikus, egészségi stb. következményével együtt – végigkíséri életüket.

A második probléma és csoport, amelyre fel kívánjuk hívni a figyelmet, az a hivatalos regisztrációban és így a hivatalos ellátási rendszerben a *kényszerfoglalkoztatással* benntartottaké. A *jövedelemptőlásokra* és itt elsősorban a *közhasznú foglalkoztatottakra* gondolunk, akik döntően a munkanélküli állapot különféle formái közt élik az életüket, az egyikből a másikba átlépve. Ebben a folyamatban a munka világába való átlépés az időleges és az átmeneti, nem pedig a munkanélküliség, mint „normálisan”. Az érintettek többségét ugyanis évek óta csak úgy tudják az ellátási rendszerben tartani, ha alkalmanként annyi ideig munkát biztosítanak számukra (ez többnyire néhány hónap), amennyi elégséges valamely újabb jogosultság megszerzéséhez. Miatán a munkaügyi hivatal ezt a gondoskodó-segítő gesztusát a körzetben elégséges piaci szereplő (foglalkoztató) hiányában csak úgy képes realizálni, ha állami pénzeszközöket mobilizál a tartós munkanélküliek foglalkoztatásának biztosítására, aligha meglepő, hogy az ún. aktív eszközök közül az elmúlt évtizedben mindvégig a közhasznú munkára fordították a legnagyobb összegeket. A „kényszerfoglalkoztatás” kifejezés tehát éppen annak az eljárásnak a kényszeres jellegét kívánja hangsúlyozni, melynek során az állami hivatalok a piaci sze-

replők (foglalkoztatók) hiányát állami forrásokkal kénytelenek kiváltani.

Hasonlóképpen súlyos foglalkoztatási problémát jelenítenek meg a *háztartásbeliek* és az *eltartottak*. Az ide soroltak jó részéről okkal feltételezhető, hogy megfelelő kereslet esetén aktív szereplők lennének a munkaerőpiacon. A vázolt foglalkoztatottsági viszonyok között azonban a többségük alternatíva hiányában visszavonult a család-háztartás keretei közé, és a munkaerőpiachoz jó esetben is alkalmilag és átmenetileg képes csak kapcsolódni. A probléma természetesen további csoportokat is érint, például a *gyesen lévőket*, hiszen köztük is szép számmal akadnak olyanok, akik elhelyezkedési lehetőségek hiányában nem dolgoznak.

És végül fontos információkat hordoz az a tény is, hogy az inaktívak között rendkívül alacsony a *tanulók* aránya – mindössze 4 százalék –, jóllehet a mintában a 25 éven aluliak súlya megközelíti az egyötödöt (19%). Mindez jelzi, hogy a munkaerőpiacról való kiszorultság vagy a munkaerőpiaci alkupozió javításának lehetőségével, fiatalkori tanulással csak kevesen élnek-élhetnek a környéken.

Ha a táblázatban szereplő csoportokat megkíséreljük egy munkaügyi és egy szociológiai nevezett szempontrendszer szerint besorolni, akkor nagyon eltérő képet kapunk a kistérség munkaképes korú népességének társadalmáról

A munkaügyben használt definíciók szerint az *állásban lévőket*, az *alkalmi munkásokat* és a *közhasznú foglalkoztatottakat* a foglalkoztatottak közé kell sorolnunk. A munkanélküliek közé a *jövedelempótlósok* és a *járadékosok* szintén vita nélkül besorolhatók. Az inaktív csoportja meglehetősen sokféle státusú népességből tevődik össze, hiszen ide tartozik a maradék: a *leszázálekoltak*, a *háztartásbeliek*, az *eltartottak*, a *tanulók* vagy a *gyesen lévők*. A foglalkoztatott–munkanélküli–inaktív arány ezzel a besorolással: 61–9–30 százalék.

A szociológiai szemléletű megközelítés egy másfajta besorolásra ad módot. Eszerint foglalkoztatottnak csak az *állásban lévőket* tekintjük, az *alkalmi munkásokat* és a *közhasznú foglalkoztatottakat* nem, mivel ők csak alkalmilag, illetve a *kényszerfoglalkoztatás* keretében kerülnek be a munkaerőpiacra, annak is többnyire a *leértékelt* vagy a nem hivatalos szegmenseibe. Miután az ő valóságos helyzetüket inkább ez utóbbi jellemzők határozzák meg, semmint a foglalkoztatotti státus, őket is a *munkanélküliek* közé soroljuk. Hasonlóképpen idetartozónak tekintjük a *háztartásbeliek*, az *eltartottak*, a *leszázálekoltak* és a *gyesen lévők* egy részét is, az eddigi munkaerőpiaci életútjuk ismeretében nem alaptalanul feltételezve, hogy közülük sokan (kb. a felük-harmaduk) folyamatosan munkát vállalnának, ha erre módjuk és lehetőségük volna. Felfogásunk szerint ők és a hivatalos munkanélküliek együttesen a *tényleges munkanélküliek* csoportját alkotják. E besorolásban a feltételezhetően munkát nem vállaló *háztartásbeliek*, *eltartottak*, *gyesen lévők* és *leszázálekoltak* tartoznak az inaktívak közé. Tekintettel arra, hogy e megközelítés bizonyos csoportok eddigi munkaerőpiaci

életútjának a figyelembevételén alapuló feltételezést is tartalmaz, néhány besorolás becslésen alapul. Így a szociológiai szempontú megközelítésben a foglalkoztatott–munkanélküli–inaktív arány durván 56–(22–24)–(20–22) százalékra módosul, a munkaügyi besoroláshoz képest.

A két megközelítést összehasonlítva egyrészt jól látható – és ezt mindkettő alátámasztja –, hogy a körzetben a munkaerőpiac legfeljebb a vizsgált munkaképes korú népesség háromötödét (56–61%) képes hivatalosan befogadni. Következésképpen rendkívül magas a munkanélküliek és az inaktívak aránya. Másrészt az is megfigyelhető, hogy a munkaügyinek nevezett megközelítés a munkanélküliek nagyon alacsony súlyát (9%) mutatja, szemben a szociológiaiak nevezettel, ahol ez az arány több mint a duplájára nő (22–24%). Úgy gondoljuk, hogy az előbbi megközelítés így nem csupán a foglalkoztatás vagy a gazdasági aktivitás vonatkozásában hordoz kevés, ha nem éppen megtévesztő információt, hanem magára a tényleges munkanélküliségre nézve is. Például elfedi azt az általunk fontosnak tartott tényt, hogy a körzetben sokan csak a *kényszerfoglalkoztatás* keretében jutnak hivatalosan néhány hónapos munkához, többnyire a munkaerőpiac *leértékelt* vagy a nem piaci szegmensében. Ez azután azt a látszatot kelti, mintha az *alkalmi munkások* és a *közhasznúak* foglalkoztatottsága megoldott lenne, illetve mintha az inaktívak döntő része nem is akarna bekerülni a hivatalos munkaerőpiacra, *folytatva* a falusi-paraszti népesség alacsony munkavállalási hajlandóságának hagyományát. Holott ezen a vizsgált körzet lakossága már a hetvenes-nyolcvanas években túljutott, és ennek meghaladására a cigány népesség is megtette az első lépéseket.

A tábla alapján még egy összefüggésre szeretnénk felhívni a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a férfiak és a nők foglalkoztatottsági szintje nagyságrendekkel eltér egymástól. Ugyanis amíg a férfiak mintegy háromnegyedéről (73%) állítható a munkaügyi definíció szerint az, hogy foglalkoztatott („állásban van”, „alkalmi munkás”, „közhasznú foglalkoztatott”), addig a nőknél ezek aránya mindössze 49 százalék. Ez utóbbi nagyon alacsony foglalkoztatottsági szintnek felel meg, amivel rendkívül magas (42%) inaktivitás párosul, hiszen körükben a regisztrált munkanélküliek súlya „csupán” 9 százalék. A munkaerőpiacról való kényszerű kiszorulásra vagy önkéntes kivonulásra utaló jel, hogy közöttük is a legnépesebb csoportot a *leszállók* alkotják, de a *gyesen lévők*, a *háztartásbeliek* és az *eltartottak* egy részéről is tudjuk, hogy korábban állásban volt, és vélhetően az elhelyezkedési lehetőségek hiánya miatt nem vállal ma munkát.

A munkanélküliség által érintettek széles köre

A vizsgált népesség fontos jellemzője, hogy körükben rendkívül magas azok aránya, akiket közvetlenül érintettek az üzembeszárások, az

elbocsátások, vagy pályakezdőként az elhelyezkedési lehetőségek hiányai. Arra a kérdésre, hogy az elmúlt évtizedben előfordult-e, hogy „...elbocsátották munkahelyéről, pályakezdőként nem vették fel, vagy egyéb okból szembe kellett néznie a munkanélküliséggel”, a kérdezettek közel fele (46%) válaszolt igennel. Ténylegesen azonban ennél magasabb a munkanélküliség által közvetlenül érintettek köre, hiszen a *leszázalékoltak* jó része a munkanélküli állapot elől menekülve kezdeményezte leszázalékolását, de a *gyesen lévők*, az *eltartottak* vagy a *háztartásbeliek* közt is szép számmal akadnak olyanok, akik inaktívvá válásukkal *kerültek* el a munkanélküli létet. Mindezek ismeretében nyugodtan állítható, hogy a kérdezettek több mint felének az életében a munkanélküliség személyes élményként rögzült. A fentiek kétséget kizáróan jelzik a körzetben kialakult munkanélküliség tömeges jellegét, és megmagyarázzák, hogy ez az élmény és az ettől való félelem miért vált meghatározóvá a lakosság körében, és a helyi előjáróságok miért érzik magukra hagyatottaknak magukat a probléma kezelésében.

A vizsgált népesség egyes korcsoportjait eltérő mértékben érintette a munkanélküliség. Az adatok alapján három irányzatra utalnánk. Egyrészt arra, hogy a jelenleg legideálisabb munkavállalási korban lévő, 26–35 éves korosztályok jelezték a legmagasabb arányban azt, hogy rövidebb-hosszabb ideig voltak munkanélküliek. Ha úgy tetszik, ez a rendszerváltó generáció, hiszen 1990-ben éppen tíz évvel voltak fiatalabbak – 16–25 évesek –, így a rendszerváltás alapélményei között ők a munkanélküli állapotot is számon tarthatják. Azután utalnunk kell arra is, hogy a 25 év alatti korosztályok számára sem túlhaladott a munkanélküliséggel való szembenézés. A 21–25 évesek ugyanis a rendkívül magas átlagot (46%) elérő mértékben jelezték azt, hogy voltak munkanélküliek, de a 20 év alattiak ennél alacsonyabb aránya sem elsősorban a helyi elhelyezkedési lehetőségek javulásának tudható be, sokkal inkább iskolarendszeri „parkolásuknak”. Az adatok ismeretében azonban félő, hogy tanulmányaik befejezését követően közülük is még sokan megismerkednek a munkanélküliséggel. Végül az 51 év feletti korcsoport átlagnál alacsonyabb (39%) munkanélkülisége mögött sem valamiféle „védettséget” munkál, hanem elsősorban a munkanélküliség elől közvetlenül a *leszázalékoltak* vagy a *háztartásbeliek* közé átmenekültek–átmenekítettek nagy száma.

Adataink tanúsága szerint a munkanélküliség a körzetben élő falusiakat jobban érintette, mint a városi(as) település lakóit. Amíg ugyanis a városban élőknek alig több mint az egyharmada (36%) mondta, hogy volt munkanélküli, addig a környező falvakban lakóknak már több mint a fele (54%). A léptékbeli különbség két okkal is magyarázható. Egyfelől a falvakból többen ingáztak a körzeten kívüli munkahelyekre, így az országos elbocsátások következményei – főként a szakképzetlen munkások esetében – náluk erőteljesebben érvényesültek, mint a városban, amely „önellátóbb” volt a foglalkoztatásban. Másfelől az iparosodással és a városiasodással még az államszocializmus idején felgyorsult a szolgáltatói szektor kiépülése a vá-

rosias településen, és miután e szektort kevésbé érintették a leépítések és az elbocsátások, mint az ipart vagy a mezőgazdaságot, az itt dolgozó és zömében helyben lakó népességet részben elkerülte a munkanélküliség.

Az elbocsátások és az elhelyezkedési nehézségek 1990 és 1995 között tetőztek a vizsgált népesség körében, pontosabban az első munkanélküli állapot élményével ekkor találkoztak a legtöbben. A jelenség időbeli sűrűsödése, majd az ezt követő, jelentős csökkenése azonban egyáltalán nem jelenti a probléma kifulladását és a trend megfordulását, ugyanis a kilencvenes évek végére jellemző alacsonyabb munkanélküliség egy számottevően alacsonyabb foglalkoztatottsági szinten következett be, mint az évtized eleji. Figyelemre méltó, hogy a cigány népességnél az első elbocsátási hullám a kilencvenes évek elejéig befejeződött, hiszen háromötödük már 1992-ig elvesztette a munkahelyét.

Az üzembezárások és a tömeges leépítések az e jelenséggel életében először találkozó népességet nagyon eltérő életkorban és munkaerőpiaci életúttal a háta mögött érték, így munkanélkülivé válásukat sokan tragikusan élték át. Gondoljuk csak meg, hogy a kérdezettek közel egyharmada (31%) tíz–húsz év közötti, további csaknem egynegyede (23%) huszonegy évnél hosszabb munkaviszonnyal rendelkezett az első elbocsátásakor. Ha az öt–tíz éves munkaviszonnyal bírókat is stabil munkavállalóknak tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy az érintettek 70 százaléka oly hosszú és zömében zavartalan munkaerőpiaci életúttal rendelkezett, hogy őket az elbocsátás váratlanul, nemritkán sokkszerűen érte.

A helyzet megítélésénél két dolgot vegyünk még figyelembe. Részben azt, hogy a kérdezettek többsége, a kor viszonyainak megfelelően, nagyon korai életkorban (egyötödük már 16 éves, további háromtizedük pedig 17 éves koráig) belépett a társadalmilag szervezett munkaerőpiacra és kezdett dolgozni. Ez az iskolázottság szintjére vonatkozóan azt jelenti, hogy többségük alacsony iskolázottsággal és szakképzetlenül lépett munkába, ami már abban az időben is rendkívül rossz munkaerőpiaci alkupozíciókat biztosított számukra. Ezenfelül részben azt is, hogy az elbocsátottak egyharmada mindössze egy, további egynegyede két, és egyhatoda legfeljebb három munkahelyen dolgozott munkahelye megszűnéséig. Vagyis a többség „hűséges” volt a munkaadójához, ami azonban csak részben magyarázható a korai munkavállalással vagy a falusi–paraszti hagyományokkal – véleményünk szerint ebben legalább ekkora szerepet játszott az is, hogy az iskolázatlanság és szakképzetlenség miatt ha akartak volna, se tudtak volna munkahelyet változtatni. Tekintettel arra, hogy az államszocializmusbeli vállalatok szintén preferálták dolgozóik „hűségét”, és velük szemben többnyire nagyon méltányosan jártak el – például az ipari üzemek a mezőgazdasági csúcsmunkák idején inkább bezártak és rendkívüli szabadságra engedték dolgozóikat, semmint hogy tiltsák vagy akadályozzák azok részvételét e munkákban; így e „ket-

tős hűség” ismeretében aligha meglepő, ha a rendszerváltás utáni üzembezáráások és leépítések sokukat valóban váratlanul érték-érhették. Mindenesetre a munkanélküliek kétötöde jelezte, hogy „váratlanul érte az elbocsátás”, egyhatodik „kétségbeejtőnek” és „kilátástalannak” látta ekkor az életét, sokan „csalódottságuknak” és „szomorúságuknak” adtak hangot, nem kevesen pedig „dühüket” fejezték ki vagy egyszerűen „összeomlottak”.

Mindeddig az első elbocsátásról, pontosabban az első munkanélküli állapotról beszéltünk, és nem véletlenül. Ez ugyanis legtöbbször életében nem egyszeri és véletlenszerű eset volt, amit azután túlhaladt az idő, hanem egyúttal egy új életszakasz kezdete is, melynek megjelenésétől e probléma jelenléte és megoldatlansága vált a meghatározóvá. Adataink szerint ugyanis a munkanélküli állapotot említőknek alig több mint az egyharmada (36%) jelezte, hogy ennek valamilyen formája – járadékos, jövedelemplótlós, közhasznú foglalkoztatott stb. – csak egyszer fordult elő az életében; a közel kétharmadnyi többség két, három vagy még több ilyen állapotról számolt be. (Megjegyezzük, hogy az egyetlen előfordulást jelzők számottevő részénél sem a munkaerőpiac, hanem az inaktivitás jelentette a „megoldást”.)

Az elmondottakat még két ténnyel egészíteném ki. Egyfelől azzal, hogy azon kérdezetteknek az egyharmada is a vele egy háztartásban élő valamely közeli rokona (szülő, házastárs, testvér, gyerek stb.) munkanélküliségéről számolt be, aki maga nem volt munkanélküli. Másfelől a munkanélküliség által érintetteknek több mint a fele jelezte, hogy a vele egy háztartásban élő családtagok közül egy vagy több személy szintén volt munkanélküli. Az elmondottak arra utalnak tehát, hogy a vizsgált népesség döntő többségét (kétharmadát-háromnegyedét) közvetlenül – a saját, vagy a vele egy háztartásban élő családtagok elbocsátásán vagy meghiúsult munkakeresésén keresztül – érintette a munkanélküliség. Ezt oly magas aránynak tartjuk, hogy a körzetet ebben az értelemben nyugodtan katasztrófa sújtotta területté lehetne nyilvánítani, itt ugyanis a munkanélküliség által nem érintett családok vannak kisebbségben. Itt nem az állás megtartása vagy az állásba kerülés volt az elmúlt évtizedben a megszokott és a normális, hanem éppen ennek az ellenkezője.

Az alacsony iskolázottságúak nagy száma

A rendelkezésre álló adatok az alacsony iskolázottságúak nagy számáról tudósítanak. Mi ide soroljuk az alapiskolát sem végzetteket, továbbá azokat, akik csupán az általános iskolai tanulmányaikat fejezték be. (Megjegyezzük, hogy a hagyományos szakmunkásképzőben szerzett bizonyítvány gyors és látványos leértékelődése az elmúlt években egy ettől eltérő besorolást is indokoltta tehet az alacsony iskolázottság definiálására.) Ezen besorolás szerint a 18 és 55 év közötti munkaképes korú népesség 7 százaléka az alapvető iskolai végzett-

séggel sem rendelkezik, további egynegyede pedig csak nyolc általánossal, vagyis összességében a kérdezettek egyharmada minősíthető alacsony iskolázottságúnak. Tekintettel arra, hogy ezzel az iskolázottsággal semmiféle szakismeret sem társul, sőt, többnyire az írásban, olvasásban és számolni tudásban olyan alacsony az eddig elért szint, hogy az sokuknál a tanulás gondolatának az elutasításával is párosul, és lehetetlenné teszi a képzésbe való bevonásukat. Mindezek alapján biztos állítható, hogy munkaerőpiaci alkupozícióik rendkívül kedvezőtlenek. Másként fogalmazva: ilyen létszámú iskolázatlan és szakképzetlen munkaerő iránt a helyi munkaerőpiacon nincs kereslet, még a mezőgazdaságban is csak alakalmilag, a kézimunkát igénylő (pl. kapálás, gyümölcszedés, burgonya- vagy hagymabetakarítás) csúcsmunkák idején, néhány napig-hétig foglalkoztatják őket.

A kérdezettek iskolázottságának további jellemzője a szakmunkásképzőt végzettek dominanciája (40%), illetve az érettségizettek (23%) és a diplomások (5%) szerény súlya.

A férfiak és a nők iskolázottságában jelentős különbségek mutathatók ki. Az eddig elmondottak szempontjából talán az a legszembeötlőbb, hogy az alacsony iskolázottságúak aránya a nők körében rendkívül magas (42%), éppen a kétszerese a férfiakénak. További, jól látható eltérés, hogy míg a férfiaknál dominálnak a szakmunkásképzőt végzettek (57%), addig a nőknél ezek aránya az egynegyedét (23%) sem éri el. Az érettségizettek és diplomások, vagyis az iskolázottabbak között viszont megfordulnak az arányok, és itt a nők jóval magasabb súllyal képviselhetik magukat (34%), mint a férfiak (21%).

A vázoltak érdekes és egyben ellentmondásos képet mutatnak. Úgy tűnik, mintha az iskolázottság terén a férfiak lépéselőnyben lennének, hiszen náluk számottevően kisebb az alacsony iskolázottságúak aránya, mint a nőknél, ugyanakkor döntő többségük (80%) megtette az első lépéseket a középfokú és a magasabb iskolázottság megszerzése felé. Zömük azonban annak csak a legelső grádicsáig, a szakmunkásképzőig jutott el, még hozzá akkor, amikor az ebben az iskolatípusban szerzett bizonyítvány leértékelődött, és amikor az iskolázás a felsőfokú képzés tömegesedése irányába határozottan elmozdult. Mint jeleztük, a nőknél feltűnően magas az alapiskolát vagy az azt sem végzettek aránya, a továbbtanultak többsége ugyanakkor nem állt meg a szakmunkásképzővel jelzett első grádicson, hanem érettségizett, vagy még magasabb iskolai végzettséget szerzett (34%).

Az iskolázási szokások – kihívások, ösztönzések, kényszerek stb. – másként alakultak a térség városias településén, és megint másként a falvakban. Nyilván nem meglepetés, hogy a vizsgált falusi népesség a *hagyományos* iskolázottsági szerkezetet mutatja: a legtöbben általános iskolát végeztek, vagy azt sem (41%), őket a szakmunkás végzettségűek követik (37%), majd a sort az érettségizettek (17%) és a diplomások (5%) zárják. A városi szerkezet ettől számottevően eltér: itt a szakmunkás képzettségűek aránya a legmagasabb (43%), őket az érettségizettek (21%) és diplomások (5%) követik, és a sort az alacsony

iskolázottságúak (21%) zárják. Ebben az összefüggésben két dolog érdemel figyelmet. Egyfelől az, hogy az alapiskolát sem végzettek kilenczede, illetve az alapiskolai végzettségűek kétharmada a falvakban lakik. Az alacsony iskolázottság tehát még e körzetben is elsősorban falusi probléma. Másfelől az, hogy a diplomások aránya a két településtípuson nem mutat jelentős eltérést, jelezvén, hogy a lakónépességet kiszolgáló értelmiség – tanítók, tanárok, óvónők, orvosok stb. – aránya nagyjából állandósult a hetvenes évektől kezdve.

Adataink a cigány lakosság tragikusan alacsony iskolázottságát erősítik meg, hiszen az alapiskolát sem végzettek aránya megközelíti a kétötödöt (39%), a nyolc általánost végzetteké meghaladja azt (44%), egyhatoduk (17%) szakmunkásképzettséget szerzett, és egyetlen érettségizettet is találunk köztük. Mielőtt az alacsony iskolázottságot a cigánysággal párosítanánk vagy azonosítanánk, szeretnénk jelezni, hogy bár az általános iskolát sem végzettek kétharmada cigány, a maradék egyharmada nem. Továbbá, hogy a nyolc általánost végzettek döntő többsége (82%) szintén nem cigány. Úgy gondoljuk tehát, hogy a körzetben az alacsony iskolázottság problémája messze túlmutat a cigányságon.

Mindent egybevéve az alacsony iskolázottságúak nagy számát találjuk a térségben, akiknek mind az elhelyezkedési esélyei, mind további tanulási-képzési felkészültsége és hajlandósága sok kívánnivalót hagy maga után. Sajnálatos tény, hogy a probléma a 30 év alatti korosztályokban sem túlhaladott, márpedig ők a következő harminc-nyolcvan évben munkavállalási korúak maradnak.

Az egyéni-családi erőforrások korlátozottsága

Az erőforrások közül szóljunk először a földről, amelynek ismételt birtokba- (tulajdonba-) vételét éppen a rendszerváltás tette lehetővé. Annál is inkább, hiszen a rendszerváltó politikai erők vízióit (ígéreteit) alapul véve a vagyonnevesítés és a kárpótlás intézményein keresztül tömegesen kellett föld formájában saját rendelkezésű erőforrásokhoz jutniuk a vizsgált körzetben élőknek. Részben saját jogon, mivel a települések térségeiben elég sokan dolgoztak, részben közvetlen, a szülők (nagyszülők) által a közönsbe vitt földek kártalanítása révén.

Nos, adataink több tekintetben is csalódást okoznak azoknak, akik a rendszerváltás ezen intézményeinek a tulajdonviszonyokat és a társadalom szerkezetét számottevően átstrukturáló hatásaival számoltak.

Az a tény, hogy a vizsgált népesség közel egyharmada (31%) (lásd a 2. táblázatot) olyan család tagja, amelyik *földtulajdonnal* rendelkezik, ellentmondani látszik a fenti kijelentésnek, hiszen a tíz évvel előtti tévesz-világhoz viszonyítva egy nagy létszámú földtulajdonosi osztályról ad hírt. Olyan létszámú birtokos osztályról, amelyik nemzetközi mércével mérve is jelentős, ha pedig a földjeiket maguk művelik meg,

úgy egy kissé idejétmúlt, de valóságos „parasztársadalom” képe látszik kirajzolódni a szemünk előtt.

Csakhogy (lásd a 3. táblázatot) e földbirtokok egyharmadának a nagysága 1 hektár alatti, egynegyedének (27%) 1,1 és 2,9 hektár, további egytizedének (12%) pedig 3 és 4,9 hektár közötti a területe. Ezek olyan kicsi földterületek, amelyeken – különösen, hogy a talajok nagy részének rossz a minősége, s hogy elterjedt az extenzív termelés – a szakértők szerint egy-egy család már a két világháború közti időszakban sem tudott megélni, nemhogy napjainkban. Ily módon a földtulajdonok döntő többségével mint a családi megélhetést a kor színvonalán biztosítani képes, saját kezeléssel erőforrással egyáltalán nem számolhatunk, hiszen ha ide soroljuk az 5–10 hektáros birtokokat is, akkor az összes földtulajdonos több mint négyötödéről (85%) van szó. Végül is a jelentős, vagyis a 10 hektár feletti földbirtokkal rendelkezők aránya még a tulajdonosok közt sem számottevő (15%), ha pedig számukat a népesség egészére vetítjük ki, arányuk nem éri el az 5 százalékot sem.

A rendszerváltás nyomán kialakult földbirtok- és gazdálkodási viszonyok jobb megértését szem előtt tartva még néhány adattal kiegészítenénk az eddigieket. Egyrészt azzal, hogy a földekhez a birtokosaik közel háromötöde (56%) jutott csak hozzá nevesítés vagy kárpótlás útján, a többiek vették vagy örökölték a földjeiket. Másrészt azzal, hogy a földtulajdonok kilencztedében a szántó dominál, és ha a földmunkaigények szempontjából ide soroljuk az 5 százaléknyi kertet is, azt mondhatjuk, hogy a magántulajdonban lévő földek döntő többségének megművelése felszereltséget igényel (vonóerő, egyéb földmegmunkáló és betakarító eszközök), ami napjainkban gépesítettséget is jelent. Márpedig adataink szerint a felszereltség és a gépesítettség mind formálisan (a birtokok számához viszonyítva), mind ténylegesen (mert például a jelentősebb birtokok sem rendelkeznek traktorral) messze elmarad a kívánatostól. A földtulajdonosok mindössze 7 százalékának van csupán kéttengelyes traktora, de a 10 hektár feletti birtokosok háromnegyedének, az 50 hektár feletti több mint a felének nincs. E traktorok fele tíz évnél idősebb, vagyis még a rendszerváltás előtt vették azokat a téeszek. Mindössze hat darab magántulajdonban lévő kombajn van a birtokosok kezén, de ezek között sem találunk olyat, amelyet az elmúlt hat évben vettek volna. A termények tárolása teljesen megoldatlan, amennyiben a földbirtokosok 2 százaléka él olyan családban, ahol magtár vagy más tárló áll rendelkezésre, és egy kézen meg lehet számolni ezek közül az 1990 után épülteket. A traktorok zöme a szabad ég alatt áll, mert nem épültek színek, és döntő részükhöz betakarítógépek sem tartoznak. Az elmondottak arra utalnak tehát, hogy a földtulajdonosok döntő többsége nem rendelkezik gépekkel és felszereléssel földjei megműveléséhez, vagyis ha gazdálkodni szeretne, akkor a földmegmunkálástól kezdve a vetésen, a gyomirtáson, a műtrágyázáson és a betakarításon át vagy mindent bér munkában végeztet és mindenért fizet, vagy bizonyos munkafázi-

sokat maga végez el kézi erővel, vagy egyszerűen elhagy egyes munkákat (pl. műtrágyázás, gyomirtás). Másként fogalmazva a föld mint saját rendelkezésű erőforrás csak jelentős pénz- és kézimunka-befektetések után hoz(hat) hasznot, és miután a földtulajdonosok döntő része az előbbinek, vagyis a pénznek híján van, a gazdálkodás minősége – és persze így a hozama is – sok kívánnivalót hagy maga után.

Maguk a kérdezettek is hasonlóképpen ítélik meg mezőgazdasági termelésüknek megélhetésükben és a „háztartás pénzgazdálkodásában” betöltött szerepét. Kétötödük szerint „élelmiszerekre nem kell annyit költeni”, további több mint kétötödük (44%) úgy látja, hogy a háztartási szükségletek kielégítésén túl „némi pénzbevételhez is hozzájutnak”, és csupán néhányan (4%) jeleztek „jelentősebb bevételeket”. Ez azt jelenti, hogy a földtulajdon mint egyéni-családi erőforrás a birtokosok számottevő része számára csupán a háztartás élelmiszer-szükségleteinek természetes kielégítéséhez járul hozzá. Egy hasonlóan jelentős részük ugyan a természetes önellátáson túl már „némi” pénzbevételhez is jut e termelés által, azonban itt sem feledhetjük a természetes önellátás súlyát és a reziduális típusú piacosság dominanciáját. Tény tehát, hogy a földtulajdon formájában megjelenő erőforrások a döntő többség számára sokkal inkább megélhetési szereppel bírnak, mint a pénzgazdálkodással jellemezhető piaccal. És ez nem csupán a földbirtokok nagyságáról, felszereltségéről, tulajdonosaik tőkeerejéről, gazdálkodási felkészültségéről stb. ad hírt, hanem a kifejlett áru- és pénzviszonyokba való integrálódásuk tényleges lehetőségeiről, határaitól és korlátairól is.

További erőforrásként jön szóba a *vállalkozás*, amely az érintettek számára lehetővé teszi (tenné), hogy leszakadjanak a hivatalos (és nem hivatalos) munkaerőpiac bizonytalan keresleti mozgásairól, és életüket ne alkalmazottként, hanem önálló egzisztenciaként szervezhessék meg.

Nos, a körzetben élő munkavállalási korúak 18 százaléka állította magáról, hogy a rendszerváltást követően ő maga vagy családja részt vett valamilyen vállalkozásban. A vállalkozási hullám gyors feljutására 1995-ig került sor, amikor e vállalkozások kétharmadát „megalapították”. Az alapítók köre döntően a szűkebb családra koncentráldott: elsősorban is a kérdezettre és a házastársára, azután a szülőkre és gyerekekre, illetve e rokonsági kör valamely variációjára, míg e körön túl csak elenyésző arányban léptek közös vállalkozásba a kérdezettek.

A vállalkozások négy területre koncentráldtak: a mezőgazdaságra (38%), a személyi szolgáltatásokra (23%), a kereskedelemre (22%) és a vendéglátásra (9%), melyek közül is a mezőgazdaság dominanciája tűnik ki, ami ellentmondani látszik a fentiekben a földhasználatról és a piacosságról elmondottaknak. Csakhogy a magukat vállalkozóknak minősítők között alig akad néhány, aki egyszersmind a háztartásától elkülönülő és elkülöníthető önálló tőkével rendelkező és jogi személyiségű vállalkozás tagja lenne. Az ilyen vállalkozások aránya

alig éri el az egytizedet, vagyis a magukat vállalkozóknak vallók döntő része vállalkozói vagy őstermelői igazolvány birtokában állítja magáról, hogy „vállalkozó”. (A mezőgazdasági vállalkozások területén – ha lehet – még ennél is lehangolóbb a helyzet, amennyiben a bt., kft. és szövetkezeti formában vállalkozók aránya csupán 5 százalék.) És még egy megjegyzés a vállalkozások megítéléséhez: a vállalkozóknak mindössze egyötöde végzi ebbéli tevékenységét „főállásban”, a többség „mellékállású” vállalkozónak számít.

Az elmondottak a vállalkozások területén is felemás állapotokról adnak hírt. Egyfelől a vállalkozási hajlandóság és kényszer magas arányáról, másfelől a tényleges és a korunk igényeinek valóságosan is megfelelni képes vállalkozási formák elenyésző számáról, továbbá a *mellékállású* vállalkozók dominanciájáról. Végül is az a benyomás alakult ki bennünk, hogy e vállalkozások döntő része nem az önálló egzisztencia és megélhetés megteremtésének eszköze a szó modern piacgazdasági és társadalmi értelmében, hanem más egyéni-családi erőforrások kiegészítésére, a társadalmilag elfogadható élethez szükséges erőforrások hiányának a pótlására szolgál csupán.

Röviden szólnunk kell még a *bérekről, fizetésekről, nyugdíjakról és más járadékokról*, mint az egyének-családok megélhetését elvileg biztosítani képes erőforrásról.

A vázolt foglalkoztatottsági viszonyok ismeretében aligha okoz meglepetést az a tény, hogy a családok egynegyedében (24%) nincs „állásban lévő” személy, és további egyharmadában (35%) is csak egy fő van ilyen, vagyis az összes családnak mintegy a háromötöde a megélhetést biztosító keresőtől illetően súlyos deficittel jellemezhető. A viszonyaink között „normálisnak” vagy „ideálisnak” tekinthető kétkeresős családdal a családi háztartások háromtizede írható le, míg a viszonylagos „jólétet” elvileg biztosítani képes három- vagy többkeresős családok aránya egytizednyi.

Az állami járadékok fel- és a piaci típusú jövedelemforrások leértékelődése a térségben kézenfekvő. Az előbbi – ha megítélik vagy ha „jár” – biztos, pénzbeli és havi rendszerességű, amire lehet számítani, bármilyen kis összegű is. A piaci típusú elemek (a mezőgazdasági kistermelés, egy szoba kiadása vagy mellékállású vállalkozás) működtetése az állami járadékokhoz képest alkalmi jellegű, bizonytalanabb és nem feltétlenül váltható át pénzre. Elég ehhez a legutóbbi két év történéseire utalnunk: a tiszai ciánszennyeződés visszavetette a turizmust, az ár- és belvíz pedig a mezőgazdasági termelést az érintett falvakban. És ha egyesek még ezeken is túltették magukat és jó volt a termés, akkor a felvásárlók törték le az árakat, illetve tartották vissza hosszabb időre a termények árát. Vagyis még ha létre is jön a piaci ügylet, közel sem biztos, hogy abból pénz lesz, főként nem azonnal.

A fentiekből következik, hogy a családi háztartások egy része kizárólag az állami járadékok köré szervezi-szervezheti a megélhetését, és ezt esetenként a természetes önellátással kombinálja. Más része már bérre és fizetésre is számíthat, mivel azonban a kevés kereső és az

alacsony keresetek okán ez nem biztosítja a megélhetést, szintén az állami járadékok bizonyos formáit és a természetes önellátást kénytelenek kombinálni egymással. És ha nem is magas arányban, de vannak olyan családok, amelyek döntően vagy kizárólag béreikből-fizetéseikből illetve vállalkozásaikból élnek meg. Ily módon a keresők számával jellemezhető családtípusokhoz tipikus (domináns) jövedelemnagyságok kapcsolódnak: például a kereső nélküli családok héttizedének a havi bevétele 50 ezer forint alatt van, az egykeresőseké 41 és 70 ezer, a kétkeresőseké 51 és 90 ezer, a három- vagy többkeresőseké 71 és 150 ezer közé esik. (Egyébként a családi háztartások csaknem kétötödének (37%) a havi pénzbevételei 50 ezer forint alatt, egyharmadának (32%) 51–70 ezer, egyötödének (21%) 71–100 ezer forint között, további egytizedének (9%) pedig 101 ezer forint felett vannak.)

Nézzük most meg, hogy ezek a családi bevételek a kérdezettek megítélése szerint milyen megélhetést biztosítanak a számukra.

Adataink szerint (lásd a 4. táblázatot) a kérdezetteknek több mint a fele (55%) vélekedik úgy, hogy az ő és a családja anyagi helyzetét, megélhetését és életvitelét az „éppen megélünk” kijelentés fejezi ki a legtalálóbban. Ennek tartalma megfelel az egyik hónapról a másikra élés színvonalának, melyben nemhogy némi tartalékolásra nincs mód (a felhalmozás luxusáról pedig végképp nincs), de már maga az adott állapot fenntartása is annyi idegi, fizikai, szellemi erőfeszítést igényel, hogy a jelentősebb és hosszabb távú személyes és családi elképzelések kidolgozására, életben tartására és realizálására már nem marad energia. Lehetnek vagy vannak is ilyen elképzelések, ezeket azonban a napi megélhetési gondok és erőfeszítések felemésztik. (Megjegyezzük, hogy felfogásunk szerint a felhalmozás lenne az előfeltétele a világgal való lépéstartásnak, az életminőség javításának, a tartalékolás pedig a vázolt bizonytalan viszonyok közt bármikor előforduló munkanélkülivé válás időleges átvészelésének. Így e mozzanatok hiányát a társadalom fejlődési folyamatairól való leszakadásként értékelhetjük.)

E domináns irányzattól ugyan van eltérés pozitív irányban, de még ezen vélekedések is visszafogottak, és irányzatukat tekintve pesszimiztikusak, hiszen az anyagi helyzetüket „nagyon jónak” tartók aránya elenyésző (3%), illetve a „jó, de nem tudunk megtakarítani” vélekedés is inkább az egyik hónapról a másikra élés kevésbé emberfacsaró formája, mint új perspektívákat ígérő és nyitó életminőség.

A kérdezettek közel egynegyede (23%) a családja anyagi állapotát „rossznak” vagy „nagyon rossznak” minősíti. Az előbbieket az különbözteti meg az utóbbiaktól, hogy ugyan „gyakran vannak anyagi gondjaik”, de az életvitelükre még nem érzik jellemzőnek a „napi megélhetési gondok” állandóságát. Vagyis a liszt, a kenyér, a cukor, a tej, a hús, a ruha és lábbeli megvétele – pontosabban ezek egy részének (pl. tej, ruha, cipő) az adott népességi csoportok igény szintje szerinti felvetődése – még nem „napi”, csupán „gyakori” gond. Mindenesetre az életüket a fenti körülmények között élők aránya aggasztóan magas.

Hasonlóképpen aggodalomra ad okot az a tény, hogy az egyes életkori csoportok helyzetmegítélésében nincsenek karakterisztikus különbségek. A 18–30 éves fiatalok fele csakúgy az „éppen megélünk” kijelentést tartja jellemzőnek életére, mint a 31–45 évesek. És bár némileg az átlag felett jeleznek „jó, de nem tudunk megtakarítani” állapotot, a távlatos tervezés és gondolkodás, az egyéni-családi elképzelések realizálhatósága szempontjából ez utóbbi állapot sem biztosít áttörést, ami pedig jelentős motíváló erő lehetne ezen életkori csoportok számára.

A vázolt foglalkoztatottsági, jövedelmi és erőforrás-ellátottsági viszonyok között érthetően felértékelődik minden, ami a megélhetést javítani képes, azt elfogadhatóbbá és könnyebbé teheti. Ilyen tényezők közé tartozik a már jelzett hagyományos falusi–paraszti tradíció: a háztartási szükségletek élelmiszerekkel való kielégítése. Ehhez nem szükséges külön szántóföld, elégséges a házhoz tartozó telek, ahol némi zöldséget lehet termelni és állatokat lehet tartani. Adataink tanúsága szerint a lakosság többsége él, vagy kénytelen élni ezzel a lehetőséggel, hiszen mindössze a családi háztartások egynegyede (24%) jelezte, hogy nem foglalkoznak sem növénytermesztéssel, sem állattartással. Fontos tény, hogy ezen lehetőségtől vagy kényszertől egyetlen társadalmi réteg és csoport sem tudja függetleníteni magát, amennyiben az irodai dolgozók és az értelmiségiek héttizede ugyanúgy termel zöldséget és tart állatot a háztartás számára, mint ahogyan a segéd- és betanított munkások kilenc-, vagy a leszázalékoltak és szakmunkások nyolctizede is.

A bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a jövőnélküliség légköre és a szegénység tudata

A körzetben élők háromötöde a rendszerváltás óta eltelt időt saját és családja anyagi romlásaként élte meg. Ugyanis arra a kérdésre, hogy „megítélése szerint a rendszerváltás óta az Önök anyagi-gazdasági helyzete miként alakult”, közel egyötödük (18%) azt válaszolta, hogy „számottevően romlott”, további kétötödük (43%) pedig egyszerűen azt, hogy „romlott”. Ezzel szemben „javulásról” 7, „számottevő javulásról” 3 százalék számolt be, míg egyharmaduk (32%) „változatlanak” ítélte meg ebbeli állapotukat.

A fenti vélemények mögött tízéves társadalmi tapasztalat és felgyülemlett, mára súlyos egyéni, családi és társadalmi feszültségekké érlelődött problémák (lásd az 5. táblázatot) állnak.

Az eddig leírtak ismeretében nem meglepő módon akut, napi megélhetési gondok vezetnek a sort: a „rossz anyagi helyzet” (megélhetési problémák, ellehetetlenülés, szegénység stb.), és a „pénztelenség” (alacsony bér, a pénz hiánya stb.). Az előbbit a kérdezettek kétötöde, az utóbbit egyharmada említette mint az őt és családját érintő legégetőbb problémát.

A „munkanélküliség”, amit sokan (27%) súlyos, aktuálisan fennálló vagy folyamatosan fenyegető gondként fogalmaztak meg, azért nem került a sorban még előbbre, mert következményei – a munkanélküliek és az inaktívak magas aránya okozta elszegényedés, vagy a munkaerő-túlkínálat miatt kialakult alacsony bérszínvonal – önállósultak, és az elmúlt évtizedben domináns irányzattá erősödtek. A vázoltak ismeretében a „lakáskérdés megoldatlanságának” negyedik helye már csak azért sem meglepő, mert korszpecifikus – életkorhoz kötött –, illetve, mert a napi megélhetési gondok, a pénztelenség és a munkanélküliség nyomásában kényszerűen hátrább sorolódott.

A rossz „egészségi állapotra” való hivatkozás magas (16%) aránya két fontos tényre utal: az évtizedes önkiszákmányoló életmód és önpusztító életvitel, továbbá a rendszerváltás utáni egyéni-családi megpróbáltatások (pl. munkanélküliség, elszegényedés) súlyos egészségkárosodást is okozó (pl. a leértékelődés tudata, a feleslegesség és a tehetetlenség érzése, depresszió) következményeire. (Nyilván az egészségi állapotukra kevesebben és másként panaszkodnának, ha lenne munkájuk, annak lenne értéke és értelme, vagyis ha erőfeszítéseiket gyarapodás kísérné.) Figyelemre méltó az „iskoláztatási gondok” megjelenése és előkelő helye a listán, jelezvén egyfelől az ifjúkori iskoláztatás szerepe felértékelődésének tudatosulását, másfelől annak a felismerését is, hogy az általuk elérhető iskolák szolgáltatásainak színvonala elmarad a versenyképes munkaerőpiaci alkupoziációra irányuló felkészítés kívánalmaitól. A jelentősebb problémák sorát a „család válsága” zárja, felhíva a figyelmet arra, hogy a vázolt gondok – a munkanélküliség, az elszegényedés, a lecsúszás, a pénztelenség stb. – kikezdik és felemészítik azon intézmény kohézióját, támogató és kiegyensúlyozó szerepét, amelyre éppen most lenne a legnagyobb szükség.

Ebben a társadalmi-gazdasági közegben az emberek elbizonytalanodnak, hiszen sem helyzetük gyors és drasztikus romlására nem kaptak–nem kapnak ésszerű magyarázatokat, sem ezen állapotok megváltoztatására nem kaptak és nem kapnak hatékony segítséget, fogódzókat senkitől. Úgy érzik, és azt gondolják, hogy magukra maradtak, pontosabban magukra hagyták őket a problémáikkal, tekintettel arra, hogy ezeket önmaguk nem képesek megoldani. Az elbizonytalanodást és az orientálódás hiányát mutatja, hogy a kérdezettek kétötöde (41%) „teljes mértékben”, további 15 százaléka pedig „döntően” egyetért azzal a kijelentéssel, hogy „az ember nem tudja, miben higgyen”.

Ebben a világban sokak számára láthatóan a tervezésnek sincs értelme, amennyiben az érintettek egyharmada „teljes mértékben”, egyhetede pedig „döntően” egyetértett a „nincs értelme tervezni” kijelentéssel. Miért is lenne? Hiszen a munkaerőpiacról tartósan kiszorult emberek, akiknek esélyük sincs visszakerülni oda, legfeljebb a „kényszerfoglalkoztatás” keretei közt juthatnak alkalmilag munkához, azok pedig, akik folyamatosan és keményen dolgoznak a hiva-

talos munkaerőpiacon, éppen csak megélnék a bérükből, és nem tudják, hogy a kereslet visszaesésére való hivatkozással vagy más okból mikor fogják ismét elbocsátani őket. A személyes élet előrelátásának és tervezhetőségének a korlátozottsága, részleges vagy teljes hiánya súlyos problémákat okoz. Egyfelől az „önmagunkban való hit” zavarához vagy hiányához vezet, ami instabillá teszi a személyiséget, és amelyről a kérdezettek egyharmada számolt be. Másfelől az élet értelmét is megkérdőjelezheti: az érintettek háromtizede adott számot arról, hogy „néha” úgy érzi, hogy az „életének nincs értelme”, további 7 százaléka pedig azt, hogy „gyakran” érzi ezt. Ezek az adatok arra utalnak, hogy sokan érzik, gondolják úgy, hogy sorsukat nem ők maguk irányítják, hanem külső erőknek kiszolgáltatva sodródnak, következképpen ennek a kiszolgáltatott, bizonytalan, tervezhetetlen és persze anyagi nélkülözésektől terhes, kilátástalan életnek nem látják az értelmét. Tömegesen előforduló, súlyos állapotokról van szó, amelyekben csak korlátozottan van jelen az egyéni motiváltság, a törekvés és a tetterő, amely célt ad az egyénnek, erőfeszítésekre ösztönzi őt saját maga és családja boldogulása érdekében.

Talán mondanunk sem kell, hogy ezek az elidegenedésre, az egyén és a társadalom közti kapcsolatok lazulására és leépülésére, személyiségzavarokra utaló jelek a munkaerőpiacról és így a társadalomból kiszorult, az addigi társadalmi státusukat feladni kényszerülő, „leértékelődő” és marginalizálódó rétegekben és társadalmi csoportokban sűrűsödnek. Az alkalmi munkásokról, a munkanélküliekről, a háztartásbeliekről, a gyesen lévőkről, a leszázalékoltakról stb. van szó, de a foglalkoztatottak közt a segéd- és betanított munkások is a veszélyeztetettek közé sorolhatók. Azonban ne legyenek illúzióink: a vázolt problémák a szakmunkások, az irodai alkalmazottak vagy az értelmiségiek közt is előfordulnak, eltérést csak a gyakoriságuk mutat. Például amíg az „élet értelmetlenségének” a gondolata az alkalmi munkások háromnegyedében, a háztartásbeliek kétharmadában, vagy a leszázalékoltak, a gyesen lévők és munkanélküliek felében vetődött fel, addig az irodaiaknak vagy az értelmiségieknek „csak” egynegyede állította ezt magáról.

A térség munkaképes korú lakosságának nagy része nem csupán anyagi-gazdasági helyzete romlását, személyes élete elbizonytalanodását, önbecsülése kérdésessé válását stb. élte-éli át, hanem érdek-megjelenítő képessége súlyos korlátozottságát és érdekei bármilyen szintű képviselésének teljes hiányát is konstatálni kénytelen. Erre utal az, hogy az érintettek néhány fő kivételével – ez jó esetben 1–2 százalékot jelent csupán – semmiféle pártnak vagy más szerveződési formának (pl. környezetvédelem, egyházi csoportosulás, sportegyesület) nem tagjai. És erre utal az is, hogy arra a kérdésre, mely szerint „véleménye szerint a pártok közül melyik képviseli leginkább az Ön érdekeit?” az érintettek kétötöde (41%) nemes egyszerűséggel azt válaszolta, hogy „egyik sem”, további egyhetede (15%) nem válaszolt a kérdésre, 4 százalék pedig a politika iránti érdektelenségét fejezte ki.

Vagyis összességében az itt élő lakosság háromötöde nyilvánította ki így vagy úgy, hogy elégedetlen a pártokkal, sőt, ezek érdektelenek a számára, miután úgy látja, hogy érdekeit egyetlen párt sem jeleníti meg vagy juttatja érvényre. Ennek ellen lehet vetni, hogy a politikai aktivitás a gazdaságilag fejlett országokban sem mindig és mindenütt magasabb, számunkra azonban gondot okoz az érintettek jó részének ellehetetlenülése, lecsúszása, nemritkán marginalizálódása, hiszen ebben az élethelyzetben egy jól irányzott demagóg programmal sok voksot be lehet gyűjteni. Így a vázoltakat mi elsősorban a politikai instabilitás problémájával hozzuk összefüggésbe. Annál is inkább, mivel a lakosság háromötöde nem csupán a pártok vagy a kormány működésével elégedetlen, hanem a parlamentével is, vagyis azzal, ahogyan nálunk a demokrácia működik, rendkívül nagy az elégedetlenség. Innen tekintve valóban aggasztónak tartjuk a helyzetet, ugyanis félő, hogy a demokrácia intézményeivel, azok működésével, érdek-megjelenítő és problémamegoldó képességével elégedetlen, nagy létszámú társadalmi rétegek és csoportok – tekintve, hogy gondjaikra most már egy évtizede semmiféle választ sem kaptak – esetleg a demokráciát megkérdőjelező, netán elvető és a problémáikra „könnyű megoldást” ígérő pártok irányában fognak orientálódni. (Úgy gondoljuk, hogy az elmondottak ismeretében ezt a politikai forgatókönyvet sem szabad kizárnunk.)

Összegezve, furcsa társadalom képe bontakozik ki előttünk az arra a kérdésre adott válaszok alapján, amely azt tudakolta, hogy „megítélése szerint az Ön családja a településen hová tartozik” a gazdag–szegény dimenzióban. A válaszok alapján ugyanis a vizsgált térségben nincsenek „gazdagok”(1%), csak „átlagosok” és „szegények”. E társadalomban a hierarchia csúcsát az „átlagosok” jelentik meg – akik egyébként a döntő többséget (67%) képviselik –, és rajtuk kívül csak „szegényebbek” (22%) és „egyértelműen szegények” (7%) léteznek. Az „átlagost” pedig itt döntően azok alkotják, akik úgy vélik, hogy családjuk anyagi helyzetét az „éppen megélünk” kifejezés jeleníti meg a legpontosabban.

Mindent egybevetve úgy látjuk, hogy az általunk leírt társadalom alapvetően rossz közérzetű, s a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a jövőnélküliség és a szegénység léghőre lengi körül. E társadalom gazdasági súlya elenyésző, így érdekmegfogalmazó és érdekmegjelenítő képessége rendkívül alacsony szintű, kollektív fellépésre nem nyújt módot. A kérdezettek jó része sodródik, élethelyzetének megváltoztatásához sem társadalmi kapaszkodókkal, sem lehetőségekkel, sem elképzelésekkel nem bír.

* * *

MEGJEGYZÉSEK: A vizsgálat során több kutatási módszert alkalmaztunk. Egyrészt dokumentumokat, helytörténeti munkákat, jegyzőkönyveket, beszámolókat, jelentéseket stb. dolgoztunk fel. Másrészt kérdőíves felvétel készült egy ezerfős reprezentatív mintán a 18–55 éves munkavállalási korú lakosság körében. (A 18 év alattiakat

Laki: Egy lemaradó kistérség társadalma a rendszerváltás után tíz évvel

azért hagytuk ki a mintából, mert döntő részük még tanul, így kutatásunk alapkérdéseire tőlük adekvát válaszokat nem remélhettünk. Az 55 év felettieket pedig azért, mert előzetes tájékozódásunk szerint az elmúlt években közülük sokan éltek a nyugdíjazás vagy leszázalékolás hivatalosan is elfogadott lehetőségeivel, vagyis ők már nem részesei a munkaerőpiacnak.) Továbbá mélyinterjúkat készítettünk polgármesterekkel, jegyzőkkel, orvosokkal, falugazdákkal, vállalkozókkal, munkanélküliekkel, iskolaigazgatókkal stb. A vizsgálatra 1999 és 2000 fordulóján került sor.

Táblázatok

1. táblázat A népesség* megoszlása jelenlegi társadalmi státusa szerint férfi–nő bontásban (százalékban)

Társadalmi státus	Férfi	Nő	Összesen
Állásban van	65,5	46,8	56,1
Alkalmi munkás	4,2	0,6	2,4
Munkanélküli járadékos	3,0	3,4	3,2
Jövedelempótló támogatásban részesül	7,2	5,4	6,3
Közhasznú foglalkoztatott	3,6	2,0	2,8
Nyugdíjas	—	1,0	0,6
Leszázalékolt	11,5	12,4	11,4
Gyesen van, főállású anyja stb.	0,1	11,6	6,0
Háztartásbeli	—	9,4	4,7
Eltartott, otthon van	2,2	1,8	2,1
Tanuló	2,2	5,2	3,9
Katona	0,4	—	0,2
Egyéb	0,1	0,4	0,3
Összesen	100	100	100

* A népesség alatt a minta leírása során jelzett 18–55 év közötti munkavállalási korú lakosság értendő.

2. táblázat A különböző iskolázottságú csoportok megoszlása aszerint, hogy a tulajdonukban van-e megművelhető földterület vagy nincs (százalékban)

A kérdezett, illetve családja tulajdonában...	Befejezetlen általános	Befejezett általános	Szakmunkás-képző szakisk.	Középiskola	Főiskola, egyetem	Összesen
Van megművelhető földterület	12,5	29,1	29,4	37,2	42,3	30,7
Nincs megművelhető földterület	87,5	70,9	70,6	62,8	57,7	69,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

TANULMÁNYOK

3. táblázat A városban és a falvakban élő földtulajdonosok megoszlása a birtokukban lévő földterület nagysága szerint (százalékban)

A lakóhely típusa	Ismeretlen	1 ha alatti	1,1-2,9 ha közötti	3-4,9 ha közötti	5-9,9 ha közötti	10-49,9 ha közötti	50 ha feletti	Összesen
Város	3,0	29,6	27,6	11,2	10,2	13,3	5,1	100
Falu	0,7	32,5	26,3	12,4	13,8	13,3	1,0	100
Összesen	1,3	31,6	26,7	12,1	12,7	13,3	2,3	100

4. táblázat A különböző életkori csoportok megoszlása anyagi helyzetük megítélése szerint (százalékban)

A család anyagi helyzetének megítélése	18-30 évesek	31-45 évesek	46-55 évesek	Összesen
Ismeretlen	0,3	0,7	0,4	0,5
Nagyon jó, gondtalanul élünk	3,9	2,6	0,9	2,6
Jó, de nem tudunk megtakarítani	21,5	18,5	17,0	19,1
Éppen megélünk	49,5	53,8	62,6	54,5
Rossz, gyakran vannak anyagi gondjaink	15,4	16,5	12,3	15,2
Nagyon rossz, napi megélhetési gondjaink vannak	9,4	7,9	6,8	8,1
Összesen	100	100	100	100

5. táblázat A saját, illetve a család három legégetőbb problémájának tartott tényezők előfordulási gyakoriságuk sorrendjében

A legégetőbb problémák megnevezése	Három válasz alapján összesített előfordulási gyakoriság
Rossz anyagi helyzet (megélhetési gondok)	41%
Pénztelenség	33%
Munkanélküliség	27%
A lakás megoldatlansága	19%
Egészségi gondok	16%
Az iskolázás problémái	10%
A család válsága	8%